

ГОЛОДОВКА: 1932—1933 роки

НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ: СВІДЧЕННЯ /

Упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк

Переяслав-Хмельницький — Київ — Нью-Йорк —

Вид-во М. П. Коць. — 2000. — 445 с.: іл.

Збірка документів “Голодовка” викликає неабиякий інтерес, бо виділяється навіть серед значної кількості аналогічних видань, що з’явилися останнім часом в Україні. В першу чергу треба відзначити зміст самих свідчень, який виходить далеко за рамки традиційних розповідей про голод. Зі сторінок книжки постає моторошна, проте на диво розмаїта картина народного життя в одному з найславніших історичних регіонів нашої Батьківщини. Не хочеться повторювати заявлені істини, але, читаючи її, ще раз переконуєшся: народ — не лише творець, але й неперевершений інтерпретатор своєї історії, носій пам’яті.

У рецензованому виданні зібрано спогади-свідчення 250 жителів 56 населених пунктів тодішнього Переяславського району Київської області. Близько ста осіб з опитаних — чоловіки. Їхні розповіді дещо відрізняються від жіночих. Вони більш узагальнюючі, містять спроби дошукатися причин лиха, знайти винуватців його тощо. Жіночі спогади — безпосередніші, пов’язані з хатніми та родинними справами, емоційно насичені, пересипані численними подробицями та деталями. Але всі свідчення єднає печать достовірності. За обсягом вони різні: від декількох сторінок з явними ознаками фабулізації подій — до одного рядка. Проте всі люди згадували про одне і те саме — голодовку. Це, очевидно, характерне для багатьох регіонів України. Авторка рецензії, яка народилася на Роменщині, може засвідчити, що там старі люди теж так говорять.

Значна кількість розповідей розпочинається з історії створення місцевого колгоспу. Народна пам’ять поєднала в нероздільний комплекс колективізацію, хлібозаготівлі, розкуркулення, голодомор. Історики знають, що між першими трьома “партійно-державними заходами” та їхнім жахливим наслідком був певний часовий проміжок, але люди його не зафіксували. Зате у їхній свідомості чітко закарбувалися ті насильства, котрі чинили численні уповноважені, активісти, комнезамівці в ім’я колгоспного будівництва. Ось типовий приклад агітації: “Веди коня в колгосп, а то підеш в Сибір, бо не починаєшся Советской власті” (с. 205) *. Ще більш переконливим засобом тиску були підвищені податки на хлібозаготівлі: “Доводили план до господарства — вивезти скільки-то хліба. Якщо людина не привозила, то її майно продавали на торгах” (с. 333). Селянам, здається, колгоспи не були потрібні. Чимало людей реагували на них як на стихійне лихо: небажане, але невідворотне. “Починався колгосп, і назначали активістів, щоб оббирали людей”, — такі епічні ноти звучать у спогадах однієї бабусі (с. 204). Висновок однозначний: селяни боялися колгоспу, не розуміли політики держави, не бажали втрачати свою власність. У книжці є й розрізнені дані про опір, який чинився колективізації. Його прояви різ-

---

* Тут і надалі посилання на рецензовану книжку.

ні, — від пошкоджень, завданих лопатою портрету Сталіна (с. 333), до вбивств месниками керівників місцевого колгоспу в с. Положай у 1931 р. Характерно, що їх до цього часу називають “бандитами”(с. 275—276).

Ще тісніше голодовка пов’язується із вилученням активістами хліба та іншого продовольства: “У клуні ми видовбали яму в сіні, поставили туди скриню, всипали два мішки гречки. Активісти щупами били і знайшли скриню. Витягли, забрали все до зерниночки. Реготали і казали: “Було б більше, дівчата, намолотить і висипать...” (с. 198). Заподіяні кривди навечно залишилися в пам’яті, особливо дитячій. І через багато років одна жінка, 1925 р. народження, не забула, що активісти забрали з собою і “красиву кішку”, яку діти сховали під макітру (с. 226). Оскільки речі домашнього вжитку, одяг, посуд не потрібні були для хлібозаготівлі, то дії активістів можна оцінити лише як приниження, знущання, брутальне мародерство. Очевидно, все це послужило політиці залякування селян. Навіть на тлі загального недоброзичливого ставлення жителів Переяславщини до новітнього нашестя монголо-татарських баскаків виділяються своєю викривальною силою свідчення однієї жінки із с. Горбані. У хаті її батька знаходився “штаб бригади”. Тут “катували приведених людей”, на очах вмираючої родини готували їжу. “По хаті нісся запах, а ми тільки ковтали слину, а вони над нами сміялися і ні разочку нічого не дали! Так мій брат і помер перед їхніми очима” (с. 165). Ці та інші кандидати на Нюрнберзький трибунал, мабуть, уникли кари за свої злочини. Радянська влада охоче судила тих, хто допомагав людям вижити. Наприклад, у с. Чопилки у 1932 р. голова і бухгалтер колгоспу “приховали хліба небагато..., щоб дати трохи людям”. За це їх судили. “Так вони обидва і не повернулися” (с. 386).

Нарешті, майже нікого із очевидців на обминула і сумна доля розкуркулених. У свідомості селян це були не якісь там зловісні експлуататори, “а просто багатші люди”, — як згадувала жителька с. Пологи-Чобітьки. У одного з них “загребли кожухи, сорочки, рушники”, у іншого було “мішків з десять насущених груш, то розгребли і ці груші” (с. 264). Люди співчували “куркулям”, тим більше, що потрапити до їхніх списків було простіше простого. Подекуди їх прагнули захистити. Так, у с. Горбані проходили “волинки”: селяни “кидали цеглу, дрючки у міліціонерів, які вивозили куркулів”. Але пролунали постріли: “Одну бабу вбили, а двох дівчат поранили...” (с. 169).

Селянство, живцем протягнуте колами цього радянського пекла [примусове записування до колгоспів, розкуркулення, державний грабунок, що поєднувалося з мародерством активістів та посилювалося репресіями і терором,] виявилось нездатним до організованого опору, беззахисним перед голодом. Заслужовує на увагу і такий факт: голодомор не пов’язують із посухою чи якимось іншим стихійним лихом. Більшість жителів Переяславщини, й не тільки цього краю, твердять: “Зробили голодовку. Аби ж хліба не було в 1932 році. Хліба було море” (с. 114). Одна селянка підсумувала ці болісні роздуми людей максимально чітко: “Сама колективізація і зробила голод” (с. 264).

Переходимо до найтяжчого у цій загалом-то нелегкій для читання книжці. Голодовка, якщо вірити свідченням людей, що її пережили, це — випробування, яке не під силу звичайній людині. Можна лише поспівчувати людям, що змушені були харчуватися хлібом, спеченим з борошна навпіл з вапном, гнилою картоплею, гречаною половиною, жабами, їжаками, зрештою, падаллю. Треба віддати належне одному з упорядників даного видання, котрий підготував словник зафіксованих на Переяславщині назв сурогатних страв. Їх всього 28, бо невеликим був вибір у тих, хто го-

тував “балабеники — печиво з сухого товченого шавлю”, або баланду — “вариво з бурякової гички”.

Народна пам’ять чітко зафіксувала всі фази голодування. Напівписьменні українські селяни можуть вважатися першокласними фахівцями у тій галузі медицини, де вивчаються симптоми та прояви дистрофії, її наслідки та супутні процеси. Навряд чи в журнальній рецензії були б доречними конкретні приклади народних спостережень, але не можна не підкреслити, що й вони є частиною нашої історії.

Неодмінними складниками голодоморних сюжетів виступають смерть, покійники, похорони. Слово “смерть” і численні похідні від нього за частотою вживання дорівнюють слову “голод”. Смерть втратила свій містично-таємничий ореол і набула рис буденного, приземленого явища. “Сам хазяїн... у колгосп не схотів іти, так у нього півхати одірвали у колгосп. Його син мертвий лежав у снігах, туди забіг собака й одгриз йому голову”, — так було у с. Харківці (с. 359). “Мати коло мене лежали і вмерли. Разом лягли спати вдвох. Ранком: “Мамо, мамо!” — а мама вже нічим і не кине, готова. В рядно вкутали та з сусідкою возком відвезли, в яму поклали”, — згадувала одна з тих страждальниць, що пережила голод у с. Пологи-Яненки (с. 271). Ритуалу похорон, як правило, не дотримувалися. Добре було, якщо покійника відвозили на цвинтар і ховали в окремій могилі. Найчастіше ж мерців ховали в спільній могилі. Тих, хто звозив померлих на цвинтар і закопував у ями, вочевидь, боялися і не любили. У спогадах міститься чимало натяків на певні інфернальні риси цих новітніх Харонів. Боялися ж їх, мабуть, тому, що досить часто на цвинтар забирали ще живих людей. Ось уривок із свідчень: “Особливо запам’яталося мені, ніби це було вчора, як везли на кладовище ще живого хлопця Савку. Лежить він і дивиться, красивий такий дядько, а очі сірі, було йому, може, років з двадцять. Везли його ще живого на кладовище, тому що все одно він вмер би, і треба було б везти за другим разом” (с. 265). Ще більшим жахом просякнуті розповіді про людодів.

Виживання в таких умовах стало цілою наукою. Хтось виїздив на заробітки або продавати домашні речі, як правило, до Росії. “Моя рідна сестра... навесні 1933 року возила в Кацапщину рушники, полотно, корсети” (с. 235). Автори передмови підкреслюють, і це знаходить підтвердження в документах, що “порятунком від голоду вважається і призов до лав Червоної армії, однак через виснаженість лише небагатьох українців...брали на дійсну військову службу” (с. 39). Мешканець с. Городище (затоплене Канівським водосховищем) поділився спогадами про те, як їздив до Росії взимку 1933 р. “шукати роботи, щоб вижити. Я робив під Москвою на лісорозробці на погрузці. Як виробиш, так і будеш їсти” (с. 173—174). Потім він подався до Білорусії, а вже звідти — на Кубань. “І кришу ламали люди на товарняках, наверху купую сидять, об трубу держаться. На Кубані я робив свиновозом в совхозі. Давали обід — суп, борщ. Працювали за харчі, грошей не платили” (с. 174). Такою, мабуть, була загальна доля тодішнього заробітчанина. Похмурим середньовіччям (щось від тих обривів, що запрягали в сани слов’янських жінок) віє від спогадів про колгоспи, де тоді “робили як прокляті — тепер і здорові так не роблять. Ставили на оранку двох жінок — сильніша спереду, веде коня, ззаду слабша, тримається за чепіги. Як коні сіпнули, то те, що ззаду, впало, треба підіймати” (с. 213).

Селяни працювали в колгоспі, доки могли рухатися, бо там давали їсти. На вік чи стать ніхто не зважав. Поруч із дорослими трудилися діти. Виживання цих маленьких заручників грандіозних планів побудови соціалізму — то трагічна епопея. Кожен прилаштовувався, як міг: 15-річна дів-

чина з Переяслава “носила відерцем воду” на ярмарку і продавала. “Хто дасть мені кусочок хліба, хто картоплинку, пирожечок давали, цибулинку. Насоби́раю, наварю супику” (с. 59). Набагато важче було зовсім малим дітям. Про їхні муки казенними словами писати гріх. Хай скажуть ті, що це бачили: “У тітки Федоськи троє дітей сидять біля хати, кавчать, наче маленькі кошенята, їдять травичку і щось шукають помацки у землі... Недовго їли ту травичку і вкупці всі троє померли...” — пригадувала мешканка с. Соснови (с. 316).

Чимало селян могли навести і узагальнюючі дані про кількість людей, що померли у їхньому селі. Вони в цілому узгоджуються з статистичним матеріалом, наведеним у додатках до видання. Спираючись на підрахунки професора П.Бачинського, упорядники стверджують, що у Переяславі померло 1 055 осіб, а у районі — 12 823 (с. 43).

Проте трактувати свідчення жителів Переяславщини тільки як джерело до вивчення вже названих, тісно пов’язаних між собою явищ і процесів — колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель, голодомору, — було б несправедливо. На нашу думку, це — справжня енциклопедія народного селянського життя. Тут і родинна історія, і описання нужденного побуту, численні докази занепаду народної культури й руйнування моралі. Навіть українська пісня почала вироджуватися. Чого вартий такий епізод: “Було, їдуть по селу комсомольці на куркульських конях і співають: що й у нашому селі посмутилися куркулі, комнезам забагател — з’єднався у артель” (с. 248). Суворі до ригоризму мораль українського села у шлюбних відносинах теж дала тріщину. Одна з опитаних пригадала “сьому жінку активіста Герасима”, який створив собі подобу гарему із тих нещасних дівчат, котрі підлягали виселенню за Урал (с. 249). Важко не погодитися з авторами передмови, які відзначили, що “психологія, суспільна поведінка людей, моральні стосунки між ними зазнали значної деформації, набуваючи іноді антигуманних форм” (с. 41).

Майже у кожному спогаді натрапляєш на інформацію про злочини. Крадіжки у колгоспі гріхом не вважалися з огляду на те, як колгоспи створювалися. Але ж крали і в сусідів. Корову в сінях приковували ланцюгом, а подекуди й у хаті тримали не від хорошого життя. Або візьмемо сумнозвісне класове розшарування: чимало людей страждали від того, що чули на свою адресу — “куркульська морда”. Одна жінка із Переяслава, яка походила з дворян, у голодовку врятувалася тим, що одружилася з простим селянином. Її постійно ображала чоловікова сестра: “ми з панів, а вони — пролетарії” (с. 61). Найстрашнішою ж була, мабуть, байдужість у ставленні до сусідів, власних дітей чи батьків. Навіть тепер, через багато років люди сухо перераховують, хто й де помер, як втратили рідних. Нетактовно докоряти людям, які так багато вистраждали, за те, що їх душевні рани нібито швидко загоїлися, але й обійти мовчанням цей аспект проблеми не можна. Нам здається, що він вимагає ґрунтового аналізу психологів.

Читаючи книжку, весь час мучишся думкою: чому терпіли, чому не боролися? Відчувається, що й багатьох авторів свідчень хвилювало це ж питання. Мешканець с. В’юнище, де, за його словами, померло 250 душ, так розмірковував: “Такий страх на людей був, що не можна було слова сказати, а не те, що протестувати. Наробили в селі банди. У селян не було ніякої зброї, а вони із зброєю ходили. Хто слово промовить — так в Сибір або розстріл” (с. 138). Люди боялися всіх, хто був наділений хоча б найменшими владними повноваженнями. У багатьох спогадах йдеться про сумної пам’яті “об’їждчиків”, міри покарання. За крадіжку зерна, скажімо, нещасних кидали в “погріб”, особливо на “дітвору налягали”. Так

було у колгоспі с. Пологи-Чобітьки (с. 263—264). Люди пригадують речі вже зовсім малоімовірні, але, зважаючи на ті часи, можливі. Зокрема, цікаво було б довідатися про “стардом” або “старціонал” у с. Циблі, де хворих начебто чимось труїли, ніби й ГПУ тією справою цікавилось (с. 365). Цей страх посилювало повне відчуження від влади. Цікава розповідь колгоспника із с. Козлів, як він у 1933 р. на полі, “де баби буряки сапали”, ставив “ленпалатку” (ленінську палатку): “Поставили ми плакати в палатці і біля палатки. На плакатах правителі, які в Москві були. Я їх не знаю, воно мені неінтересне було. Воно в голову не йшло, які ми голодні” (с. 224). Звичайно, що така “масова агітація” і по формі, і по суті — це знущання над голодними колгоспниками. Отже, багатолюдні села Центральної України були водночас штучно роз’єднані за майновими та соціальними ознаками, беззбройні, безсилі в організаційному плані. Їхнє населення, паралізоване страхом, деморалізоване втратою споконвічних моральних орієнтирів, виявилось беззахисним перед голодом чи іншими формами державного терору.

Упорядники рецензованого видання подбали про підготовку двох передмов до основного тексту. Одна з них має традиційний характер. Інша являє собою розгорнутий нарис історії колективізації та голодомору на Переяславщині, а також і коментар до свідчень. Наукова цінність книжки посилюється вичерпними даними географічного плану, серед яких особливу увагу привертає мапа Переяславського району 1930 р. (с. 13).

На нашу думку, варто було б зібрати бодай стислу інформацію про подальшу долю респондентів — цих справжніх авторів видання. Деякі з них прямо-таки самі напрошувалися на те, щоб їхні спогади виділили в окрему групу. Зокрема, це стосується власноручно написаних роздумів Д. Хмельницького. Останні далеко виходять за рамки теми і можуть трактуватися як узагальнене джерело, котре могло б прикрасити і збірник з методики усної історії. Але складається враження, що упорядники не мають чіткого уявлення про неї. На нашу думку, провідні спеціалісти Інституту історії України та інших наукових установ повинні подбати про те, щоб масово з’явилися посібники з методики збирання усних свідчень.

Бажано було б, щоб безцінні свідчення очевидців прокоментували не лише фахівці-історики, але й представники інших наук: насамперед соціальної психології, етнології, медицини, демографії. Синтетичний підхід до вивчення й осмислення однієї з найбільших трагедій українського народу якраз на часі. Взагалі, було б добре, коли б у майбутньому всі подібні видання проходили апробацію з боку вчених вищезгаданих дисциплін.

Не зайве ще раз наголосити на необхідність вироблення єдиних стандартів щодо методики збирання, опрацювання та публікації аналогічних джерел. Крім власне істориків, до цієї справи мали б прилучитися й археографи, спеціалісти з усної історії, біографістики тощо.

В цілому те, що зробили збирачі та упорядники свідчень мешканців Переяславщини, заслуговує на найвищу похвалу. Вони підтвердили високу наукову репутацію співробітників Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, які створили книжку, котра посяде гідне місце у списку джерел з історії сторіччя. Ми розуміємо, як важко було укладати “Голодовку”, але сподіваємося, що її прочитає чимало українських патріотів і зміст поглядів підштовхне науковців до створення аналогічних видань-меморіалів. Не можна не погодитися з думкою упорядників, що це “був би вічний друкований пам’ятник незліченним жертвам геноциду нашого народу”.

Т. П. ДЕМЧЕНКО (Чернівці)